

GUNNAR UNGER:

Sverige och Svenska Dagbladet under andra världskriget

Redaktör Gunnar Unger tar i denna artikel upp andra delen av Ivar Andersons memoarer "Från det nära förflutna, Människor och händelser 1940—55". Artikelförfattaren berör främst de avsnitt som handlar om krigsåren. Delaktigheten i den svenska beredskapsandan betydde "den största överindividuella upplevelse, som i varje fall jag någonsin haft förmånen att erfara och det är om den upplevelsen man så ofta blir påmind i Ivar Andersons engagerade skildring". Red. Unger kommenterar också Torvald Höjers postuma bok "Svenska Dagbladet och det andra världskriget". Det är frapperande i hur hög grad denna komplettering av Ivar Andersons syn blir en bekräftelse, anser han.

Den senare delen av sina memoarer har Ivar Anderson kallat *Från det nära förflutna* och givit undertiteln *Människor och händelser 1940—55* (Norstedts, inb. 45: —). I den tar författaren steget från vad som vid en återblick trots allt måste te sig som en avsidet, fredad idyll — svensk politik under 20- och 30-talet — och rätt in i de omvälvande världshistoriska händelser, som ledde till att Sverige helt ofrivilligt kom att hamna i ett av storkrigets stormcentra.

Som ledande högerpolitiker med säte i bl a utrikesnämnden och med de bästa förbindelser med utrikes- och försvarsledningarna hade Ivar Anderson utomordentliga möjligheter att på närmaste håll följa händelsernas utveckling. Som nybliven chefredaktör för det till en självägande stiftelse ombildade Svenska Dagbladet hade han lika utomordentliga möjligheter att fritt och självständigt kommentera denna utveckling. I bägge egenskaperna hade han åtminstone vissa möjligheter att också påverka händelseutvecklingen genom att påverka utformningen av Sveriges politik.

Mot denna bakgrund säger det sig självt att hans bok är en viktig och värdefull källa till kunskapen om vår politik under det mest upprörda skedet i vår historia på 130 år. Lika självklart är den en sällsynt fängslande läsning för var och en som inte är blind för det ofrånkomliga faktum att nuet är obegripligt utan kännedom om det förflutna — både det fjärran och i än högre grad det nära förflutna.

Finlandsfrågan

En central plats i författarens framställning intar vad man sammanfattningsvis kan kalla Finlandsfrågan, och något av det mest stimulerande i hans bok — nota bene för en läsare som var med när det begav sig — är att återuppleva stämningarna från det första krigsåret. Det finns ögonblick i en nations liv, då den så att säga höjer sig över sig själv, då det inbördes kivet förstummas, då vardagens kortsiktiga materialistiska synpunkter skjuts åt sidan, då — åtminstone som det vill synas — hela folket besjålas av en etisk föresats och vilja, då ett tillstånd av moralisk högsättning råder. Det var fallet i Sverige under tiden från det nordiska statschefsmötet i oktober 1939. Vi som stod nedanför slottet och hyllade Finland i skepnad av dess gamle bondepresident visste ju inte då att alltsammans blott var en dimridå.

Data som den 30 november 1939 och den 12 mars och 9 april 1940 är tillräckliga för att påminna om vad saken gällde. Den gällde i tur och ordning Finlands, därefter Danmarks och Norges och i sista hand vår egen självständighet och frihet. Stämningen tog sig uttryck främst i den väldiga våg av offervilja för Finland som i och med vinterkrigets utbrott drog fram över vårt land och som efter den 9 april i viss mån kanaliserades till hjälp för våra härtagna grannar i söder och väster. Av förklarliga skäl mattades efterhand denna våg. Men den moraliska högsättning som

framkallat den var likväl tillräckligt stark för att under den mörkaste och svåraste perioden i vår nyare historia skapa den för vår nationella sammanhållning och självbevarelse nödvändiga beredskapsanda, som firman Alfredson & Danielsson behagat göra sig löjlig över i "Å, vilken härlig fred!"

För den som själv intensivt levde med i dessa upprörda skeenden var den svenska beredskapsandan, dvs den anda som innebar beredskap att till det yttersta av vår förmåga dels bispringa våra grannländer, dels försvara vårt eget land, förvisso ingenting att skratta åt. Tvärtom betydde delaktigheten i denna anda den största överindividuella upplevelse, som i varje fall jag någonsin haft förmånen att erfara och det är om den upplevelsen man så ofta blir påmind i Ivar Andersons engagerade skildring. Visst är det sant att allteftersom samlingsregeringen tvingades in på kompromissernas väg, allteftersom transiteringsstågen rullade genom landet och vår vaktjänst förvandlades till en lång och grå och mestadels händselös vardag, svensk beredskapsanda småningom luckrades upp. Men det kan ingenting förändra i minnesbilden av stämningarna under det första krigsåret. Och det är kanske den största tjusningen med Ivar Andersons bok att den återupplivar denna minnesbild med alla dess ekon och speglingar.

Samlingsregeringen

Något av det första jag fäst mig vid i

Ivar Andersons minnen och som jag uppenbarligen glömt bort, även om jag rådde befinna sig inom det statliga informationsväsendet, är den utpräglade skepsis med vilken samlingsregeringen och inte minst den nye utrikesministern, Christian Günther, bemöttes på det håll där jag hade mina politiska sympatier. Det gäller särskilt den hållning som intogs av Svenska Dagbladet, enkannerligen Otto Järte. Efterhand kom ju samlingsregeringen att betraktas som ett styrkebälte, och detta har alldeles undanskymt att den ursprungligen i konservativa kretsar närmast betraktades som ett svaghetstecken. Vid närmare eftertanke är det ganska naturligt att det förhöll sig så. För det första önskade man en verklig nationell samlingsregering, en "riksregering" med deltagande av framstående krafter även utanför politiken, inte vad Järte föraktfullt kallade "ett riksdagsutskott". För det andra befarade man att högerledamöterna skulle bli gisslan i en regering, vars Finlandspolitik man inte kunde biträda. Och — i omedelbart sammanhang därmed — oroade man sig för att Günther skulle visa sig lika osjälvständig som opolitisk, en kabinetssekreterare upphöjd i högre dignitet. Sandler var den medlem av den föregående regeringen för vilken man haft det största förtroendet och när han störtades som utrikesminister enkom till följd av den Finlandspolitik man själv omfattade, är det förklarligt att samlingsregeringen betraktades med onda aningar.

Dessbättre kom ju dessa aningar i stort sett och särskilt vad Günther beträffade på skam. Det visade sig att just Günther vid sidan av högerledamöterna och naturligtvis Per Edvin Sköld — utan hans "resoluta och oförfärade handlande på eget ansvar skulle varken hjälpen till Finland eller våra egna militära beredskapsåtgärder ha blivit så effektiva som de i verkligheten var", skriver Ivar Anderson — hade den största hedern av att vår Finlandspolitik inte blev helt ovärdig. Dessa fyra bildade en finlandsvänlig grupp inom regeringen, som när det verkligen gällde lyckades vinna statsministerns öra. Därmed lyckades de få övertaget över den till Finland rent negativa falang, som leddes av den latent (?) ryssvänlige Wigforss och till vilken hörde de småskurna sockenpolitikerna Rasjön och Bramstorp.

Kronprinsens roll

Nästa sak som jag särskilt fäst mig vid är Ivar Andersons högst intressanta avslöjanden — här är ordet verkligen på sin plats och utan varje pejorativ bimensing — om kronprinsens, nuvarande kung Gustaf Adolfs, roll under kriget. Han gjorde bl a en rad tungt vägande inlägg i utrikesnämnden. Det första skedde i samband med vinterkrigets utbrott, då han på det bestämdaste avstyrkte en neutralitetsförklaring, som i Finland skulle uppfattas som ett besked om att vi inte brydde oss om broderlandets öde. Vi borde försöka få de andra

nordiska länderna att inta samma ståndpunkt. Ett direkt militärt svenskt ingripande till Finlands hjälp ansåg han utslutet med hänsyn till våra egna militära resursers otillräcklighet och risken för att vi skulle indras i det andra världskriget. Däremot borde Sverige göra allt för att ge Finland ekonomisk och materiell hjälp; vi borde utgöra "ett stödland för Finland i dess försvarsstrid, som i så hög grad berör även vårt land". Han uttalade sig också för svensk mobilisering.

Ett annat märkligt anförande hölls en annan ödestimma, nämligen efter Tysklands hotfulla not den 9 april 1940. Vi måste upprätthålla vår fulla suveränitet och självbestämningsrätt, hävdade kronprinsen enligt Ivar Andersons uppteckning. Vi måste i svaret till Tyskland hålla på detta, hovsamt men fast. Vidare borde det klart sägas ut att vi ämnar hålla oss utanför det nu utbrutna kriget. Tyskland hade redan genom att fordra att svenska krigsfartyg inte skulle gå utanför tremilsgränsen liksom att vi inte skulle vidta några beredskapsåtgärder ingripit i vår självbestämningsrätt. Vi måste i svaret framhålla att vi själva skall skydda våra intressen. Gör vi inte detta från början kommer de tyska kraven att skärpas. Det blir också nödvändigt att ställa våra försvarskrafter på krigsfot. Dessa uttalanden drar såvitt man kan se upp de riktlinjer för vår politik efter den 30 november 1939 resp 9 april 1940, som samlingsregeringen sedan på det hela taget följde. Det ger en

ny dimension åt kung Gustaf Adolfs gärning. Och man kan inte underlåta att reflektera över hur beklagligt det var att regeringen inte följde hans kloka råd att mobilisera redan den 30 november. Om så skett hade inte stora delar av landet legat försvarslösa den 9 april.

En personalunion?

Det på sitt sätt märkligaste inslaget i Ivar Andersons bok är hans ingående redogörelse för de diskussioner som på högsta nivå fördes hösten 1940 om en personalunion mellan Sverige och Finland. Egendomligt nog har dessa diskussioner nätt och jämt skymtat i tidigare utgivna svenska memoarer från andra världskriget. Det rör sig visserligen bara om ett intermezzo, men det är sensationellt och utan motsvarighet i modern svensk historia och vittnar om en politisk djärvhet — för en enda gångs skull — som få skulle tilltrott den svenska samlingsregeringen. Utan att hårdra jämförelsen kan man, som jag i annat sammanhang påpekat, komma att tänka på Churchills anbud några månader tidigare till det av tyskarna överrända Frankrike om en union med England. I bägge fallen var det fråga om en extraordinär åtgärd i en desperat situation. Inte på hundra år befann sig Sverige längre från sin "hävdvunna neutralitetspolitik" än hösten 1940.

Bakgrunden var den djupt oroväckande utvecklingen i Finland efter marsfreden, kännetecknad av ett oavbrutet växande ryskt tryck som inga-

lunda händelsevis motsvarades av en oavbruten tilltagande aktivitet bland de finska kommunisterna. Både i Sverige och Finland fruktade man för Finlands självständighet. Redan i samband med marsfreden hade statsminister Hansson offentligt uttalat sig till förmån för ett försvarsförbund med Finland. Dagen innan fredsslutet hade Östen Undén — vars inställning till Finlandsfrågan genom Ivar Andersons bok får en helt ny belysning — vid ett sammanträde med utrikesnämnden gått ett steg längre. Han förutsåg möjligheten av ett vittgående svenskt engagemang, som skulle ge Finlands folk en känsla av större trygghet och stärka vår egen ställning i förhållande till västmakterna. När normala förhållanden inträtt menade Undén att man kunde föreslå en union, och om detta avböjdes kunde ett visst militärt åtagande av Sverige övervägas. Dessa tankar aktualiserades mot slutet av sommaren och början av hösten. Ivar Anderson berättar om ett samtal med Finlands utrikesminister Witting i slutet på september 1940, varvid Witting uttalade att han mycket väl kunde tänka sig en personalunion mellan Finland och Sverige med den svenska kungen som statsöverhuvud och gemensam utrikes- och försvarspolitik.

Det blev som bekant inte så. Finland replierade på Tyskland och ingick till att börja med det transiteringsavtal, som skulle leda till "vapenbrödrskapet" under fortsättningskriget. När detta avtal i början av oktober 1940 diskuterades i

det svenska utrikesutskottet, yttrade Undén, som var utskottets ordförande, enligt Andersons uppteckning: "Allt tyder på att Tyskland bereder sig på en kommande kraftmätning med Sovjet. Vi kommer då i en svår mellanställning. Tyskland kan komma att betrakta Sverige och Finland som sina naturliga bundsförvanter och försöka pressa oss med i kriget. Å andra sidan blir vårt läge förtvivlat svårt om Tyskland kommer att dominera Finland. Möjligen finns en utväg för oss i ökat samarbete mellan Sverige och Finland. Detta skulle också stärka Norges motståndskraft mot ett ryskt framträngande i norr och borde därför hälsas med tillfredsställelse i Tyskland. Försvarsförbund förutsätter enhetlig utrikespolitik. Jag väjer inte längre för en sådan eventualitet — förutsatt att den inte direkt utmanar någon stormakt."

Men det var just vad den gjorde. Ryssland inlade ett bryskt veto mot koordinering av de båda ländernas utrikes- och försvarspolitik, och därmed var Finland hänvisat till Tyskland. När i januari 1941 Ryti blivit president efter Kallio och Rangell efterträtt Ryti som statsminister, framfördes från svensk sida en sista förfrågan om unionstanken. Svaret blev att man alltjämt var intresserad, men att frågan fick vila tills vidare, då "vissa utrikespolitiska förutsättningar icke äro förhanden". Där vilar den än, eftersom de utrikespolitiska förutsättningarna aldrig blev för handen. Ivar Anderson drar den invändningsfria slut-

satsen att Rysslands veto mot planerna på ett svensk-finländskt försvarsförbund var ett av de många tragiska miss-tagen i storpolitiken under andra världskriget. Han tillägger att enligt det svenska sändebudet i Moskva, Assarsson, dennes engelske kollega, sir Stafford Cripps skulle sagt att ryssarna ångrade att de hindrat förbundet mellan Sverige och Finland; det skulle, menade de då — detta var 1944 — ha hindrat Finlands inträde i kriget 1941.

Personalomdömen

Ett annat avsnitt i Ivar Andersons bok som i hög grad fångat min uppmärksamhet är hans framställning av midsommarkrisen 1941 i samband med det tyska kravet på transitering av Division Engelbrecht. Liksom Günther och Boheman före honom avfärdar Ivar Anderson det sk abdikationshotet, och han påtalar också socialdemokraternas taktiska krumbukter och finter vid omröstningen om transiteringsbeslutet. Av mer än kuriositetsintresse är den regeringsdiskussion som fördes. Ingen ansvarig högerpolitiker önskade ett regeringsskifte, men man räknade med möjligheten av att P. A. Hansson inte skulle få med sig majoriteten av sin riksdagsgrupp på transiteringsbeslutet och därför nödgas avgå. Då måste en borgerlig regering träda till och man var åter inne på idén med en riksregering. Precis som vid samlingsregeringens tillkomst figurerade Torsten Nothin, inte oväntat, i bakgrunden. Men Domö och Anderson enades

om att Bo Hammarskjöld skulle vara den lämpligaste mannen som statsminister och att Gustaf Söderlund — även han på tal när samlingsregeringen bildades — borde ingå i regeringen. "Domö sökte förgäves få mitt löfte att stå till förfogande", upplyser författaren. Det var för första eller sista gången under kriget han erbjöds en regeringspost, men han föredrog tidningsmannens oberoende ställning. Nå, regeringskrisen avväjdes dessbättre och en ny "borggårdsregering" Hammarskjöld behövde alltså inte träda till.

Starka ord är inte Ivar Andersons svaga sida och ibland kan man nog tycka att hans personomdömen är i älskvärdaste laget. Men oftast måste man hålla med honom. Mannerheim är den man som mest imponerat på författaren, i motsats till efterföljaren Kekkonen. Günther omtalas av författaren med stor högaktning och han ger den värdefulla upplysningen att när han efter ett Berlinbesök i oktober 1941 sagt Günther att Tyskland inte kunde vinna kriget hade Günther svarat: "Det är också min mening." Författaren citerar detta därför att han ännu i dessa dagar fått höra påståendet att Günther i det längsta räknade med en tysk seger och rättade sin politik därefter. Att Ernst Wigforss, som jämfört med Undén är "mycket mer med hjärtat på Rysslands sida", bär huvudansvaret för baltutlämningen står för Ivar Anderson alldeles klart. Hans redogörelse för baltaffären är för det kanske mest fängslande

avsnittet i minnena från fredsåren. Undéns handlande mot bättre vetande framstår som gåtfullare än någonsin; en av de få ljuspunkterna i hela historien är författarens egen reservation mot utlämningsbeslutet. Per Edvin Sköld ter sig för Ivar Anderson som "en av de största personliga tillgångarna i svensk inrikespolitik under flera årtionden". Om Torsten Nothin heter det: "Jag lärde mig mer och mer beundra hans administrativa skicklighet, hans beslutsamhet och oräddhet. När han grep in hände det något och när han satt som ordförande blev det resultat." På tal om Hedlund åberopas Martin Skoglund: "Ni ska inte tro att Hedlund är borgerlig. Han har sedan ungdomen haft stark dragning åt socialdemokratin." Den tycks inte ha gått över med åren. Och om Olof Palme, som varit volontär på Svenska Dagbladet, får vi veta: "Jag tvivlade inte på att han kunde bli en utmärkt journalist. Däremot avrådde jag honom bestämt från diplomatbanan, som han också funderade på. Det kanske var synd."

Torvald Höjers bedömning

På tal om Svenska Dagbladet har en egendomlig tillfällighet gjort att samtidigt med Ivar Andersons bok *Torvald Höjers postuma Svenska Dagbladet och det andra världskriget* (Almqvist och Wiksell) utgivits av trycket. Ivar Andersons med naturnödvändighet subjektiva syn på sin och sina medarbetares, främst Järtes roll i Svenska Dagbladet under kriget, kompletteras här med den tränade vetenskapsmannens objektiva värdering. Men det är frapperande i hur hög grad kompletteringen blir en bekräftelse. En nuvarande SvD-medarbetare kan inte undgå att känna stolthet över det blad i tidningens historia som Torvald Höjer så skickligt levandegör. Tidningen var under den mest kritiska perioden i vår nyare historia varken ett anpassningsdugligt regeringsorgan som Dagens Nyheter eller ett oansvarigt oppositionsorgan som Handelstidningen utan organ för en frimodig, självständig och rakryggad nationell och konservativ svensk opinion. Detta ärorika blad bär i högsta grad Ivar Andersons personliga signatur.